

ЛЕКЦІЯ

СКЛАДНОПІДРЯДНІ ДЕТЕРМІНАНТНІ РЕЧЕННЯ

ПЛАН

1. Складнопідрядні речення з темпоральними семантико-синтаксичними відношеннями.
2. Складнопідрядні причинові речення.
3. Складнопідрядні умовні речення.
4. Складнопідрядні речення мети.
5. Складнопідрядні речення допусту.
6. Складнопідрядні речення порівняння.
7. Складнопідрядні речення відповідності/невідповідності.
8. Складнопідрядні речення з просторовими семантико-синтаксичними відношеннями.
9. Складнопідрядні речення наслідку.
10. Складнопідрядні речення супровідні.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Гуйванюк Н. В. Українська мова. Схеми, таблиці, тести : [навч. посіб.] / Н. В. Гуйванюк, О. В. Кардашук, О. В. Кульбабська . – Львів : Світ, 2005. – С. 190–194.
2. Слинько І. І. та ін. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання : [авч. посіб.] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – С. 424–597.
3. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис : [підручник] / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін.; за ред. А. К. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Знання, 2010. – С. 329–344.
4. Сучасна українська мова: Синтаксис : [підручник] / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін.; за ред. А. К. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Знання, 2013. – 238 с.
5. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : Підручник. – Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 249–302.

Додаткова

1. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 366 – 385, 388 – 409.

2. Христіанінова Р. О. Проблеми структурно-семантичної класифікації складнопідрядних речень // Актуальні питання слов'янської філології: Міжвузівський збірник наукових статей „Лінгвістика і літературознавство”. – К.: Знання, 1999. – С. 32 – 35.

3. Христіанінова Р. О. Складнопідрядне речення в системі складного речення сучасної української мови // Науковий вісник Чернівецького національного університету: зб. наук. праць / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – Вип. 475 – 477: Слов'янська філологія. – С.167 – 174.

4. Христіанінова Р. О. Традиційні й нові класифікації складнопідрядних речень // Українська мова і література в школі. – 2010. – № 1. – С. 35 – 38.

5. Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові: [монографія] / Р. О. Христіанінова. – К. : Інститут української мови ; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 368 с.

2. Складнопідрядні речення з темпоральними семантико-синтаксичними відношеннями

У переважній більшості синтаксичних студій та вишівських підручників із синтаксису виокремлюють дві групи складнопідрядних речень, які виражають часові відношення:

- 1) речення, що виражають одночасність дій, станів, процесів, ознак;
- 2) речення, що виражають різночасність дій, станів, процесів, ознак, серед яких так само вирізняють дві підгрупи – речення наступності та речення передування.

Речення **одночасності**: час дії головної частини повністю або частково збігається з часом дії підрядної частини. Тому виокремлюють речення:

1) **повної (абсолютної) одночасності** (дії обох частин тривають паралельно). Основними засобами вираження цього значення є сполучне слово *коли*, сполучники недиференційованого значення *як, як... то* та сполучники диференційованого значення *у(в) той час коли, у(в) той час як, тоді як*: *Коли зірок розкішні свічі осяють світу вертоград, у вічі нам погляне вічність* (І. Жиленко); *Ох, як вони сердилися, чорні паровози, як міняли голови поїздам!* (Л. Костенко); *А коли був я парубком, то й мене вечорами шукали чийсь очі, чийсь руки* (М. Стельмах); *Як падала, то гірко обіймала важкий живіт із первістком своїм* (І. Жиленко); *В той час коли тиф нещадно косив петлюрівців і січових стрільців, ...у Кам'янці-Подільському точилася запекла боротьба і йшов торг за владу... (М. Стельмах); ...котрийсь із їхніх нащадків*

стане крилатим, літатиме в небі, стрибатиме вночі з парашутом з таких висот, де лютує мороз, **в той час як** земля дихає теплом повного літа... (О. Гончар); **Тоді як** увійшов Петро, Олена саме місила тісто;

2) **часткової одночасності** (передають неповний збіг у часі дій чи станів головної й підрядної частин). Предикативні частини в них поєднують сполучне слово *коли*, сполучники *коли... то* (цей сполучник має додатковий відтінок наслідку), *як, як... то*: *Зюзь підстеріг Сивоока, **коли** той вилежувався в копанці* (П. Загребельний); *А **коли** прокинулась надвечір з головним болем від важких сновидінь і підійшла до вікна, **то** під дідовою грушею-безнасіницею червоно палахкотів на столі великий букет троянд* (О. Гончар); ***Як** стихну я в годину пізню, Ти, пісне, не стихай – звучи!* (В. Калашник); ***Як** виїхав із двору, **то** козинок не так низько сидів* (А. Дімаров).

Складнопідрядні речення різночасності об'єднують кілька семантичних різновидів – речення часової послідовності, речення негайності та речення раптовості.

Речення часової **послідовності** охоплюють:

1) речення **наступності** (дія головної частини відбувається після дії підрядної). Виразниками значення **наступності** постають диференційовані сполучники *після того як, після того коли*: ***Після того як** пронеслась, **як** уже покушпелила п'ятитонка на Вовчуги, відчула себе Єлька ніби аж полещеною цими провідинами* (О. Гончар); ***Після того коли** всі поставили під угодою підписи, питання створення коаліції демократичних сил було розблоковано* (Україна молода, 28 липня 2006 року).

2) речення **передуювання** (дія головної частини передує дії підрядної). Значення **передуювання** передають сполучники *перед тим як, перш ніж, до того як*: ***Перед тим як** в путь рушати, Варто передумать, брате, Все, що ми проскочили колись...* (Б. Олійник); ***До того як** з'явилася ідея знімати “Тараса Бульбу”, Гоголь у мене асоціювався з чимось цікавим, екзотичним* (Україна молода, 2 лютого 2006 року); ***Перш ніж** рушити, підводимось, озирась навкруги* (О. Гончар).

3. Складнопідрядні причинові речення

Кваліфікаторами причинових семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядних реченнях з приреченнєвими підрядними частинами є

сполучники *адже, а то, а що, а що... то, бо, від (од) того що, завдяки тому що, з тим що, зважаючи на те що, з огляду на те що, наче, начебто, неначе, неначебто, неначеб, ніби, нібито, оскільки, оскільки... то, позаяк, позаяк... то, тим що, тому що, у зв'язку з тим що, унаслідок (внаслідок) того що, через те що, що*. З-поміж названих найчастотнішими є *бо, тому що, оскільки, адже*.

Ці речення представлені двома різновидами:

1) власне-причинові складнопідрядні речення охоплюють конструкції, в яких підрядна частина позначає ситуацію, що прямо детермінує іншу ситуацію, позначену головною частиною: *Тільки жалість не спить, бо триока* (І. Жиленко); *Тому що він був ще малий тягати воду, дід віддав його до ковбасника по три карбованці на місяць* (П. Панч); *Через те що Земля обертається навколо своєї осі, на різних географічних меридіанах кульмінація точки весняного рівнодення настає в різні моменти* (Астрономія); *Просторо їм [бджолам] тут, позаяк ні деревця, ні кущика немає в Ониськовому дворі* (Григій Тютюнник); *Від того що мова постійно “в роботі”, вона вдосконалюється* (О. Ткаченко);

2) невластне-причинові складнопідрядні речення об'єднують конструкції, у яких підрядна частина не називає прямої причини, а відображає ситуацію, що обґрунтовує, пояснює виникнення ситуації, позначеної головною частиною, або слугує поштовхом, стимулом, підставою для реалізації ситуації, переданої в головній частині, чи навпаки, застерігає від її реалізації: *Прагнення сучасних учених-мовознавців удосконалити термінологічний апарат лінгвістичної науки в цілому і морфологічної зокрема заслуговують на увагу фахівців, адже будь-що нове спочатку може викликати заперечення, однак аргументованість доцільності заміни деяких традиційно вживаних термінів видається нам перспективною* (Українська мова, 2010, № 3); *Відмовитися од цього вони не могли, оскільки й без того вже кілька днів не одержували хліба і не мали сили ходити на роботу* (Л. Забашта); *Так само ніколи вуйко Ладик не міг одягати Олені сині панчохи, бо завжди носила білі або чорні* (І. Вільде); *Жаль мені батька, бо ж батько у кожного з нас один* (В. Земляк); *Рятуй мене, рятуй мене, бо гине моя душа, задивлена в чужу* (Л. Костенко); *І не спіши вперед, бо чагарями спогадів прослалась твоя дорога дальня* (В. Стус); *З кожним словом сумнішало, хмурнішало обличчя співака, наче його самого забивали в кайдани* (М. Стельмах).

Своєрідними різновидами невластиво-причинових складнопідрядних речень є речення **припущення** та **антипричини**.

Складнопідрядні речення **припущення** структурують транспоновані зі сфери порівняльних відношень сполучники *мов, мовби, наче, начеб, начебто, неначе, неначебто, неначеб, ніби, нібито, так ніби*. У підрядній частині цих речень передано ситуацію, яку сприймають як можливу причину: *Він допізна сидів у коноплях, Мов уперше вступив у гидь, З оченят, від плачу промокших, Рукавом витирає блакить* (В. Симоненко); *З кожним словом сумнішало, хмурнішало обличчя співака, наче його самого забивали в кайдани* (М. Стельмах).

У реченнях **антипричини** підрядна частина передає ситуацію, яка викликає наслідок, протилежний очікуваному: *Не вір мені, бо я брехать не вмію, Не жди мене, бо я і так прийду* (В. Симоненко).

4. Складнопідрядні умовні речення

Підрядні частини відображають потенційно можливі чи уявні ситуації, які викликають потенційно можливий чи уявлюваний наслідок, зафіксований у головній частині.

Донедавна умовні складнопідрядні речення поділяли на два основні різновиди – реальної та ірреальної умови. У сучасному українському мовознавстві переглянуто концепцію умовності: умовність тепер співвіднесено лише з гіпотетичними діями, процесами, станами, тому умотивованіше виокремлювати складнопідрядні речення потенційної умови та складнопідрядні речення ірреальної умови.

Складнопідрядні речення **потенційної умови** допускають можливість реалізації наслідку, поданого в головній частині, за виконання певної умови, представленої в підрядній частині. Виразниками значення потенційної умови виступають сполучники *аби лиш (лише), аби тільки, коли, коли вже, коли вже... то, коли тільки, коли тільки... то, коли... то, раз, раз... то, тільки, тільки... то, як, як... так, як тільки, як тільки... то, як... то, якщо, якщо вже... то, якщо тільки, якщо тільки... то, якщо... то: Бог молитву до себе приймає будь-де, аби лиш серце було просвітлене* (П. Загребельний); *Життя – то рух, коли воно не тліє...* (В. Калашник).

Складнопідрядні речення **ірреальної умови** передають залежність певної ситуації від певної уявлюваної умови, унаслідок чого й сама ситуація стає нереальною. В означених реченнях уживають сполучники *аби, аби тільки, аби... то, коли б, коли б... то, навіть якби, навіть якби... то, якби, якби лише (лиш); якби лише (лиш)... то; якби тільки, якби тільки... то, якби... то: Аби не було його [Стьопочки], то, може, й Оксана не в'їдала б оцим "дядьку"* (М. Стельмах); *Він відповів би йому, коли б не дівчина* (О. Савчук); *Коли б усі одурені прозріли, Коли б усі убиті ожили, То небо, від прокльонів посіріле, Напевно б, репнуло від сорому й хули* (В. Симоненко).

6. Складнопідрядні речення мети

Виразниками цільових семантико-синтаксичних відношень виступають сполучники *аби, аби лиш (лише), аби тільки, для того аби, для того щоб, задля того аби, задля того щоб, з тим щоб, з тим щоб, лиш би, нехай (і), ніби щоб, тільки б, хай (і), хай би, чи, щоб (щоби), щоб... то.*

Складнопідрядні речення мети розпадаються на **власне-цільові й невластиві-цільові.**

У **власне-цільових** конструкціях цільові семантико-синтаксичні відношення представлені в чистому вигляді, без нашарування додаткових семантичних відтінків: *Тимко довбав довго, щоб зігрітися, але руки його клякли, і він час від часу хукав на них, щоб напоїти теплом* (Г. Тютюнник); *Я обламаю хвилинам пальці, щоб не сплітались в печаль годин* (Л. Костенко).

У **невласне-цільових** складнопідрядних реченнях підрядна частина означає не стільки мету, скільки

підставу: *Людам іноді доводиться пройти і крізь міфи, щоб довоюватися до високого смислу життя* (В. Земляк);

застереження: *Глядіть, батюшко, аби потім не каялись!* (М. Стельмах);

несправжню мету: *Не грошей, а мордачів би надавати йому, щоб у голові загуділи джмелі* (М. Стельмах);

антимету: *Певна річ, всі для нього тільки й існують, щоб він ненавидів їх та капості їм усякі творив* (Є. Гуцало).

6. Складнопідрядні речення допусту

Підрядна частина позначає несприятливу умову, що суперечить ситуації, указаній у головній частині. У цих реченнях немовби пропущено семантичну ланку відповідного умові наслідку й наголошено на несумісному з вираженою умовою наслідкові, пор.: *Його всі називали дідом, хоч йому ще далеко було до сорока літ* (Ю. Яновський) ← *Якщо чоловікові ще далеко до сорока літ, то він не дід, але його всі називали дідом.*

Складнопідрядні речення з підрядними допусту поділяють на два типи: **реально-допустові та ірреально-допустові.**

Підрядна частина в **реально-допустових** складнопідрядних реченнях позначає реальні ситуації, усупереч яким здійснюється позначуване в головній частині. Виразниками реально-допустових семантико-синтаксичних відношень виступають сполучники *дарма що, незважаючи на те що, попри те що, усупереч (всупереч) тому що, хоч (і), хоч (і)... а, хоч (і)... аби, хоч (і)... але, хоч (і)... зате, хоч (і)... однак (одначе), хоч (і)... проте, хоч (і)... та, хоч (і)... так, хоча (й), хоча (й)... а, хоча (й)... аби, хоча (й)... але, хоча (й)... зате, хоча (й)... однак (одначе), хоча (й)... проте, хоча (й)... та, хоча (й)... так, чи... чи; хоч... хоч; чи... чи... а; хоч... хоч... а, сполучне слово скільки, сполучнослівні єдності де не, звідки не, коли не, куди не, скільки не, хто не, що не, який не, як не та сполучнослівно-сполучникові пари, утворені поєднанням названих вище сполучного слова й сполучнослівних єдностей зі сполучниками *а, але, однак**

(одначе), проте, та: Більше нікому не стала вона того дня ворожити, **дарма що** хлопці звідусіль кинулись до неї з своїми долонями... (О. Гончар); Не бійся правди, **хоч** яка гірка, не бійся смутків, **хоч** вони як ріки (Л. Костенко) **Хоч і** старі, **а** стільки діла! (І. Жиленко); Ще зовсім недавно, **де не** йшла вона, людські очі, немов здивовані зорі, осявали її (М. Стельмах).

В **ірреально-допустових** реченнях підрядна частина позначає можливі або лише уявлювані ситуації, які викликають наслідки, протилежні очікуванім: *Смерд завжди залишиться смердом, хоч би його нарядити і в князівський чи боярський одяг!* (В. Малик).

7. Складнопідрядні речення порівняння

Складнопідрядні порівняльні речення поділяють на два семантико-синтаксичні різновиди – складнопідрядні речення **реального** та **ірреального** порівняння.

Складнопідрядні речення **реального порівняння** формують сполучники *подібно до того як, так само як (і), що, як, як і (як й)*: Слова об'єднуються у відповідний лексико-граматичний клас – частину мови, **подібно до того як** словоформи об'єднуються у відповідне слово (К. Городенська); *У хлопця землі, що здоров'я в каліки...* (Д. Павличко); *Ти прийшов до моєї хати, Як* приходить любов навесні (В. Симоненко).

Виразниками семантико-синтаксичних відношень **ірреального порівняння** виступають сполучники *буцім, буцімто, мовби, мовбито, начеб, начебто, немовби, немовбито, неначебто, ніби, нібито, так наче, так ніби*: *Під вікнами безперервно дзижчало, мовбито там гудів рій бджіл* (К. Городенська); *Долиною повилась річечка, начеб хто кинув нову синю стрічку на зелену траву* (М. Стельмах).

8. Складнопідрядні речення відповідності/невідповідності

Виразниками семантико-синтаксичних відношень відповідності є сполучники *що... то, що не... то*: *А що* ближче до кінця тижня, **то** більше Тоню обіймає якесь хвилювання... (О. Гончар); *...що* далі вона, ця весела циганочка, літала перед нами... **то** ставала вона для кожного з нас все гарніша й гарніша (О. Гончар); **Що не** папа, **то** й новий архітектурний стиль (М. Рильський); **Що не** ніч, **то** новий коханий (Л. Костенко).

Предикативні частини складнопідрядних речень зі значенням **невідповідності** поєднують асемантичний сполучник *що*, сполучник *щоб*, транспонований зі сфери цільових відношень, і сполучник *бо*, транспонований зі сфери причинових відношень. Сполучник *що* приєднує підрядну частину до головної частини, яка є заперечною. Заперечення у головній частині і спричиняє невідповідність змістів головного і підрядного компонентів: *Я не радію, що ти в мене про новини питаєш* (М. Каранська); *Я ж не бухгалтер, що ви від мене грошей вимагаєте* (М. Каранська). Сполучник *що* можливий і в складнопідрядних реченнях невідповідності, які становлять собою риторичне питання: *Чи я ж своїх суміжників турбую, що напосілись гамузом?*

(Л. Костенко). У реченнях зі сполучниками *щоб*, *бо* заперечення може бути в головній або підрядній частині: *Ми не дикі коні, щоб усе топтати...* (О. Гончар); *Ібрагім був занадто розумний чоловік, щоб не знати, яка загрозлива річ – влада* (П. Загребельний). Проте можливі й конструкції без заперечення: *Дуже вже щаслива вона, щоб зрозуміти чуже горе* (А. Дімаров).

8. Складнопідрядні речення з просторовими семантико-синтаксичними відношеннями

Складнопідрядні речення з просторовими приреченнєвими підрядними вирізняються тим, що в їхній головній частині вжито предикат, у валентному оточенні якого не передбачена семантична позиція просторового поширювача.

Виразниками просторових семантико-синтаксичних відношень є сполучні слова *де*, *куди*, *звідки*, *звідкіля* (*звідкіль*), кожне з яких конкретизує просторове значення: *де* виражає значення місця, *звідки*, *звідкіля* (*звідкіль*), *куди* – значення напрямку відповідно до вихідного й кінцевого пунктів руху: *Де котиться між голубих лугів Хмарина ніжна з білими плечима, Я продаю сонця – оранжеві, тугі, З тривожними музичними очима* (І. Драч); *Де природа забула річку покласти, зараз волею людей народжується нова річка...* (О. Гончар); *Хилилися густі лози, звідкіль вітер віє* (В. Сосюра); *Всі глянули, куди він вказував* (О. Гончар).

9. Складнопідрядні речення наслідку

Складнопідрядні речення з семантикою **наслідку** є малопродуктивним класом. Їх структурують сполучники *аж*, *так*, *так що*. Найуживанішим зпоміж них є останній: *Хмари стріл сипонули на них, так що затьмили сонце* (В. Малик); *Хлопці вийшли до села з заходу, так що тепер їм було нічого боятись* (Г. Тютюнник); *Влучні антитези дозволяють підкреслити значущість або вірогідність ознак, так що читач глибше усвідомлює сутність явищ, чіткіше уявляє їхні прикметні та відмінні риси...* (Українська мова, 2010, № 4).

10. Складнопідрядні речення супровідні

Підрядна частина постає додатковим повідомлення, що супроводжує основне повідомлення головної частини. Предикативні частини поєднані сполучним словом *що* у різних відмінках: *По дорозі з Москви до Чорного моря вони добру третину століття перевозили на своїх волах книги з Москви до Харківського університету, про що не раз згадувалось за чаркою в саду* (О. Довженко).